

השלחן הטהור והמזומן לאורחיו, פיסקת גמרא או ספרי, ירושלמי או רמב"ם, מתבררת בעומק־העיון, נבחנת ונבדקת עוד ועוד, והדברים מאירים כבחקור־דין, ואם גם הם בפשטותם לא יתובלו בתבלין — טוב טעמם מאין כמוהו. אורחי עולם האצילות, בני היכלא — ודאי, לא בדרך אחד הלכו, שונים דרכיהם. אך נטעה עת נשער כי נפרדים הם כליל, ברם, אמת היא אשר כל אחת ואחת כשהיא לעצמה — תצר מכדי הכיל את חיי־ישראל השלמים. רעיון המוסר של ר' ישראל סלנטר נועד לקרב את שני הדרכים זה לזה, למען יעצבו שניהם יחד — דרך חדשה־רחבה, אותם מרחבים ומרחקים, מרחיבי־לב ומרחיבי־מעשה בחיי־ישראל, להעלותם ולהעשירם באותו עושר נעלה, אשר גם עתה, נים ולא נים, עוד יצפה לגלויו בעולמן של ישראל.

חכמת האומות וחכמת ישראל *

תנן: "אין דורשין בעריות בשלשה, ולא במעשה בראשית בשנים, ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו. כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, מה לאחורו".¹ וכתב הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה: "שמע ממני מה שנתבאר לי לפי מחשבתי ממה שראיתי מדברי החכמים, והוא שהם מבינים במעשה בראשית — החכמה הטבעית וההעמקה בהתחלות המציאות, ורוצים במעשה מרכבה — חכמת אלהות, שהוא הדבור בכל המציאות ובמציאות הבורא, בידיעתו ותאריו וכו', ונודע כי כל אדם בטבעו משתוקק לכל החכמות כולם, בין שיהיה טפש או חכם והאדם על כל פנים, מחשב באלו שתי החכמות בתחלת מחשבתו, וישליט מחשבתו עליהן בלי התחלות ובלי מדרגות בחכמות, [על כן] מנע זה ללמד, והזהיר עליו, ואמר להפחיד אותו המשליט דעתו בהתחלות בלי הקדמות כמו שבארנו, כל המסתכל בארבעה דברים וכו'".

לפי באור זה יוצא, שדברי הסיפא מוסבים על הרישא, וכאלו אמר: אין ללמד זה אלא לחכם המבין מדעתו, פירוש — שיש לו כבר ההקדמות הראויות, אבל כל המסתכל בדברים אלו בטרם רכש לו את ההקדמות, בעודנו מתחיל, אזי ראוי לו כאילו לא בא לעולם. והנה מלבד שפירוש זה קשה בלשון, שאין זה במשמע כלל, שהרי מתחיל בענין חדש וקורא לזה בשם חדש "ארבעה דברים", מלבד קשי זה, הנה בתוספתא מפורש היטב כי דברי הסיפא מיוחדים המה, וכל המעיין שם יראה זאת בעליל, ולא כאן המקום להאריך בדקדוקים. גם ר' עובדיה מברטנורא חלק על פירוש הרמב"ם.

והנה בענין מעשה בראשית לא חלק הרע"ב על הרמב"ם ז"ל, וכנראה הסכים לו שאלו הן החכמות הטבעיות, וצריך לדעת — מה שלא ראיתי מי שזכיר זה — כי בירושלמי מבואר שאין הלכה כמשנה זו האוסרת לדרוש מעשה בראשית ברבים,

* [מתוך הרצאת־פתיחה לשנת־הלמודים תרפ"ב, בביהמ"ד לרבנים בברלין].

1 [חגיגה, פרק ב, משנה א].

משנה זו של רבי עקיבא היא, ורבי ישמעאל חולק עליו ומתיר, והלכה כר' ישמעאל בזה, מפני שרבי יהודה בן-פזי עשה מעשה ודרש ברבים. כן מבואר שם. ורבנו תם בתוס' פירש, שמעשה בראשית הוא השם של מ"ב אותיות, אבל בירושלמי מבואר כדעת הרמב"ם שזוהי חכמת הבריאה. וזוהי הוראה נכבדה למעשה.

אמנם במעשה מרכבה ובפרוש ה"ארבעה דברים" בסיפא נחלקו כמעט הכל על הרמב"ם ז"ל. רק הרמ"א הביא דעת הרמב"ם ז"ל להלכה, ובקצת שנוי, וזה לשונו²: „אין לאדם ללמד כי-אם מקרא, משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובוה יקנה העולם הזה והעולם הבא, אבל לא בלמוד שאר החכמות, ומכל מקום מותר ללמד באקראי בשאר חכמות, ובלבד שלא יהיו ספרי-מינים, וזהו הנקרא בין החכמים טיול בפרדס". עכ"ל. וכתוב בבאור הגר"א ז"ל: „ומה שאמר, ומ"מ מותר ללמד באקראי שאר החכמות, וזהו פרדס, הוא מדברי הרמב"ם, אבל לא ראו את הפרדס לא הוא ולא הרמב"ם, ולשון הרמ"א אינו מתוקן, שאם זהו הפרדס היאך אמר „אבל לא ילמוד אלא באקראי" הלא אין לך קבול שכר יותר מזה“.

ועוד קשה לי מאין לקח לו הרמ"א ז"ל את הדין שבאקראי מותר ושלא באקראי אסור. אמנם לאחר העיון, נראה לי שדברי הרמ"א ז"ל נכונים, ויש להם מקור בדברי ה"ספרי"³: „ודברת בם — עשם עיקר ואל תעשם טפלה, שלא יהיה משאך ומתנך אלא עליהם, שלא תערב בהם דברים אחרים, שלא תאמר, למדתי חכמת ישראל, אלך ואלמוד חכמת אומות העולם — תלמוד לומר, ללכת בהם ולא ליפטר מתוכם“. וב"ספרא"⁴: „אינך רשאי ליפטר מתוכם“. הרי לנו בזה ארבעה דינים: א) שתהא התורה עיקר ולא טפלה, ב) שיהא המשא ומתן רק בה, ג) שלא לערב בה דברים אחרים, ד) שלא יאמר, כבר גמרתי אותה, אלך ואלמד חכמת האומות בלעדיה. כשאנו באים להגדיר היטב את ארבעת הדברים האלה, אנו מוצאים, שהרשו חכמים למודים אחרים בתור טפלה, וזהו שכתב הרמ"א ז"ל כי באקראי מותר. ובדין השני מבואר מה זה עיקר ומה זה טפלה, „שלא יהא משאך ומתנך אלא בהם“, פירוש, שהעסק שלך בחיים, המשא והמתן שלהם, יהא בהם, אלא כשמזדמן לך ענין מחכמה אחרת, תוכל לעייך בו בתור טפלה עד כמה שהוא צריך לך. יוצא מזה, שרשאי אדם ללמוד את ההתחלות הצריכות לחכמות-הטפלה ההן, כגון שפות וכיוצא בהן, שאלמלא כן לא יוכל לעסק בהן באקראי, שהרי אי-אפשר לדעת איזו שפה באקראי. הדין השלישי מלמדנו, שלא לערב בתורה דברים אחרים. וזהו, לדעתי, מה שקראו חז"ל „גלוי פנים בתורה שלא כהלכה“⁵, באורים בתוך התורה, שאינם לפי התורה, אלא לפי השערות אחרות מחוצה לה. והדין הרביעי מלמדנו, שאף בשעת שילמד חכמות אחרות, באקראי, כלשון הרמ"א, או בתור טפלה, כלשון הספרי, — לא יהא נפטר

2 [שלחן ערוך — יורה דעה, סי' רמו, סעיף ד].

3 [ספרי-דברים ו, ז].

4 [ספרא, לויקרא יח, ד].

5 [אבות, פרק ג].

ע"י כך מחכמת ישראל, אלא שגם אותה שעה היא שתול כלו בשדה חכמת ישראל. מענין הוא לראות באורו של רש"ר הירש ז"ל, המתאים לפסק זה: "שלא להפטר מתוכן — אשר גם בעסקנו בענפי מדע אחרים — לא נזניח לעולם את יסוד התורה ומטרתה, ולהן לבדן תהא עבודת-הרוח שלנו מוקדשת, ומאלה — אינך רשאי ליפטר מתוכם".

* * *

אולם מה היא חכמת האומות ומה היא חכמת ישראל? —

יודע הפתגם הישן כי "תכלית הידיעה שלא נדע". עמוק ממנו הוא הבטוי הגרמני: "Das Erkennen der Unerkennbarkeit". ההכרה הפנימית שכל הקוסמוס אינו אלא כמוס. והכמוס שבו רב על הגלוי שבו, הנעלם רב על הידוע. והידוע מועט כל כך עד שהוא בטל ברובו של הנעלם. כל ידיעתנו הגדולה בטלה באלף בתוך איידיעתנו. ובכל זאת, אף על פי שאדם יודע כן, אינו יכול למחות מקרב נפשו את התשוקה הכבירה לדעת את האלהים, להשיג את הכרת מהותו. "ותחסרהו מעט מאלהים". ויודע הוא היטב כי אשר החסיר האלהים הוא יהיה לעולם, עליו אין להוסיף, את ה"מעט" לא יוכל האדם לברוא לו בעצמו מאחר שהאלהים לא ברא אותו בו, ובכל זאת — צמאה נפשו לאלהים, לא' חי, מתי יבוא ויראנו... מי לנו גדול ממשה, שהיה רבן של כל הנביאים, ובכל זאת לא הי' יכול להפנות את ידעו מן הבקשה הנפלאה: "הראני נא את כבודך"! — והאמת הגדולה ביותר שנתגלתה למשה רבנו, האמת הגדולה מכל האמתות שנתגלו פעם לבני האדם, היא תשובת האלהים: "לא תוכל לראות את פני".

ברגע הנבואי הגדול ביותר, באותה שעה שהיתה לו קרבת האלהים האמתית, באותה שעה שהגיע בה אל המדרגה האנושית הגבוהה ביותר, רק אז שמע והבין היטב את הרעיון הנשגב הזה: "לא תוכל לראות את פני".

שאר העמים שלא עמדו על הר סיני, שלא קבלו את תורת החיים על פי ד' ביד משה, הלכו להם לדרכם, ההמון אל האלילים והגדולים שבהם אל המחקר, ויעמלו לבקש את האלהים. רק לנו נתגלה שם הקודש. רק לנו נאמר: קדושים תהיו — פרושים תהיו. כי קדוש אני ד' — פי פרוש ומובדל אני ד', כי לא תוכלו לראות את פני. והנה אנחנו קוראים בכל יום בבקר: "התהללו בשם קדשו, ישמח לב מבקשי ד'" — כל מי שהוא מבקש את ד', לא יוכל להגיע אל השמחה האמתית, לא יוכל להגיע להתרת הספקות (כי הלא כך אמר החכם: "אין שמחה כהתרת הספקות"), לא יוכל להגיע לפתרון חידת העולמים — עד אשר יכיר את שם הקודש של אלהי ישראל, עד אשר יכיר כי לא נוכל לראות את פניו, כי הוא קדוש מאתנו, מובדל ומופרש מאתנו. אך לא יחזיק בהכרה זו מתוך רפיון, מתוך חולשה, לא יבוא מתוכה לידי יאוש וכעס על אייכלתו ללכת הלאה, על אייכלתו לרכוש לו את ה"מעט" החסר לו מאלהים, כי אם ישמח בהכרה זו, בהכרת קדושתו של מקום, ישמח בה ויתהלל בה — התהללו בשם קדשו, ישמח לב מבקשי ד'!

לא מתוך חולשת השכל, לא מתוך חסר ההכרה בחשיבותו של המחקר, נשנית אצלנו המשנה הגדולה: "כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם, מה למעלה, מה למטה, מה לפנים, מה לאחור". "כל המסתכל" שנינו, ולא "כל הלומד", כי באמת ללמוד אותם אי אפשר, להכירם על בורים אין בנו כח, אפשר לנו רק להסתכל בהם מרחוק, וההסתכלות הזאת לא תביאנו לידי הכרה ממשית כי אם לידי בלבול הספקות, ומתוך כך, לידי בלבול הרגשים וקלקול המעשים. רק לעם ישראל היה אותו המרץ הגדול אשר בו קרא מבלי חת: אל תסתכלו בדברים הללו! מי כמוהו יודע מן הצמאון לאלהים, מתאות הנפש לא' חי, מי כמוהו רעב לדבר ד', מי כמוהו יודע ומכיר כי רק קרבת אלהים לו טוב — ובכל זאת רק הוא יכל להבליג על רגשותיו אלה בכדי שלא להכניסם אל פרקי הלמודים. כל אלה שלא הבליגו על רגשותיהם, שיצאו והסתכלו באותם ארבעה דברים, סופם שנתקלו על דרכם, וטהרת המחשבה נאבדה. בין בימי הבינים ובין בימינו אלה, רק לידי אליליות הגיעו ולא לידי הכרתו של היחיד ומיוחד. רק היהדות לבדה נשארה עומדת בצל האור הנצחי. היהדות אומרת בשם האלהים: "הלואי אותי עזבו ואת תורתי שמרו" — לא יחקרו ולא ידרשו על דבר "אותי", יעזבו נא את הפרובלימה הזאת אשר לפתרונה לא יגיעו עד עולם אם ידרשו בכונה מיוחדת לשם פתרון, יעזבוה נא, ואל התורה יפנו, אל תורת המוסר בתוך החיים, אל תורת הצדק והמשפט, האהבה והרחמים, כי אז מתוכה יעלה אליהם המאור הגדול על השאלה הגדולה, והמאור הזה יחזירם מעצמו למוטב, מבלי שהם יחזרו אחריו, אלא ממילא, מעצמו, הוא יחזיר אותם למוטב.

חכם אחד מאומות העולם, הכיר כבר גם הוא את האמת הזאת, ואמר: "מה רבות הן השאלות אשר תפתרנה — על ידי זה שלא יפתרון! כעבר אי-אלו שנים, מופתעים מן העובדא כי השאלה אינה קיימת עוד" (רנן).

ודבר זה נוהג דוקא בשאלות הגדולות, וביחוד, בשאלה הגדולה שבעולם: שאלת היחס בין התורה והמדע. יהודי שהוא עמל בתורה, חי בתורה, טובל בתורה, משתקע בתורה, אף על פי שלא הגיע עדיין לידי סוף חשבון על דבר השאלה האלהית. — — אחרי שנים אחדות של שמירת התורה, מתוך ידיעה רחבה בה, מתוך העמק שאלה והגבה למעלה — אחרי שנים אחדות "יופתע מן העובדא כי השאלה אינה קיימת עוד", כי המאור שבה יחזירו למוטב.

* * *

זוהי אפוא חכמת האומות, אשר חז"ל הרחיקוה מאתנו, ולא התיירוה אלא בתור טפלה. מהי אפוא "חכמת ישראל"? האם רק הפלפול של ההלכה? — על שאלה זו אנו מוצאים תשובה ברורה בדברי חז"ל: "הן יראת ה' היא חכמה — שכן בלשון יוני קורין לאחת הן" — אין חכמה אלא אחת! — ראשית חכמה יראת ד', זוהי הראשית, והסוף? — גם על זה השיבו חז"ל: "תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים". ומהו האמצע? — האמצע היא ההלכה: כן הדרך מובילה, מן היראה

7 [שבת לא, ב].

8 [ברכות יז, א].

אל תשובה ומעשים טובים דרך ההלכה והמצוות — זוהי חכמת ישראל! זאת צריך ללמוד? הרי הכתוב צוה ואומר: „למען תלמד ליראה את ה' — וכלום אנוהו לומדים את היראה? הלא בטעותנו אנו חושבים כי היראה אינה תלויה בלמוד אלא ברצון. את הכל צריך ללמוד, אבל להיות ירא-שמים צריך רק לרצות ולא יותר, אולם זוהי באמת השקפת הנצרות, השקפתן של אומות העולם. אצלם הפילוסופיה תלויה בשכל והיראה רק ברצון. רוצה אדם להיות ירא שמים — והיראה ירא שמים. התורה לא כן תחשוב. היהדות אומרת כי היראה היא חכמה. וכן צריך ללמוד אותה, זוהי חכמת ישראל. אין חכמה אלא אחת. על כל דרכי החכמה הזאת הראו גדולינו בספריהם, מרבנו בחיי דיין הספרדי עד רבי משה-חיים לוצטו, ואותם עלינו ללמוד, מפייהם עלינו לחיות, זוהי חכמת ישראל.

נרדפה לדעת את ד' ונאבה בדרכיו הלך. ומהי דעת את ד' ? — על זה משיב לנו ירמיה הנביא: לא פילוסופיה ולא חקירה, אלא „דן דין עני ואביון אז טוב, הלא היא הדעת אותי, נאום ד'“ — הנה ד' עצמו אמר לנו כי הדעת אותו איננה החקירה אלא מעשה הטוב, ההליכה בדרכיו: מה הוא רחום — אף אתה רחום, מה הוא חנון — אף אתה חנון. הרבה צריך אדם לעמול בעיונו בכדי להגיע למדות הללו, והעמל הזה הוא הנקרא חכמה. היא חכמת ישראל. כי זוהי חכמה, ופי רק בעמל היא נקנית ולא ברצון — כבר הוכיח ר' משה-חיים לוצטו בהקדמת ספרו הנפלא „מסילת ישרים“. מענין הדבר מה שהעיר רבינו עובדי' מברטנורא — פי גם את מעשי-בראשית ומעשי-מרכבה, לא קראו חכמים בשם „חכמה“, פי אם מעשי בראשית, מעשי מרכבה. מפני שאין זו אלא ידיעה של מעשים, של עובדות, מדע ולא חכמה. אין חכמה אלא אחת, חכמת היראה!

לא היו לה לחכמה זו לא אוניברסיטאות ולא פרופיסורים. — את צנועים חכמה. צנועים עסקו בה מסביב לר' ישעי' הורוויץ, לר' משה קורדובירו, מסביב לרמ"ח לוצטו, ובימים האחרונים מסביב לר' חיים מוולוז'ין תלמיד הגר"א ז"ל, ומסביב לגדולי החסידות ז"ל, ומלפני דור אחד מסביב לר' ישראל סלנטר ז"ל. וגם עתה יש צנועים כאלה. גם עתה עוסקים בחכמת היראה והמוסר, להיטיב המעשים, לחזור לרוח אנוש, לבקר עד הסוף, לשקל בפלס כל מדה ונטיה, להגיע — כדברי רצונו יונה — לידי קשוט המחשבות וטכסיס המדות.

שתים שהן אחת

(עיינים)

ישן הוא הענין העומד כאן לעיון, ישן נושן עד מאד. כימי האדם על הארץ כן ימי העיון בו. אין לך חוקר שלא חקרו ואין לך פיטן שלא פיט עליו. זוהי חידה בת אלף פתרונים, וכל אחד מגי אלף הללו שב ונהיה לחידה בעיני כל מעיק בו